

MIESTO SEMIOTIKY V ANALÝZE KONKRÉTNYCH PODÔB SPOLOČENSKÉHO VEDOMIA

(Niekteré základné filozoficko-metodologické aspekty problému)

VLADIMÍR DROZDA, Katedra marxisticko-leninskej filozofie FF UK, Bratislava

DROZDA, V.: The Status of Semiotics in the Analysis of Concrete Forms of Social Consciousness.
(Some Principal Philosophic-Methodological Aspects of the Problem.)
Filozofia 44, 1989, No. 2, p. 205.

It is the aim of the paper to sketch the methodological and philosophical-theoretical linkage of the theory of consciousness and semiotics. The point in question is transformed into the framework of the analysis of the relationship of the concepts „ideology (ideological life of society) and sign-significance structures“. The foundation and starting point of reflexion of their relation is considered the theory of communication. It is reasoned that sign-significance structures and ideological activities arise and are realized only in the interaction of the individuals. In the paper the interaction is considered to be a contradictory phenomenon in the process of which the individuals not only practically integrate but also differentiate. At the level of the ideological life the contradictory character of interaction is expressed by terms „ideological form of the world“ and „ideological conception of the world“, at the semiotic level by the concepts „the content and significance of the sign. The reason for introducing both these concepts and the whole conception in question is to prepare a theoretical instrument for research of real functioning of social consciousness in its particular phenomenal forms.

Spoločenské vedomie nemožno pokladať len za všeobecnú a abstraktnú filozofickú kategóriu, prostredníctvom ktorej formulujeme niektoré základné tézy marxizmu, ale vo svojom reálnom sociálnom fungovaní, teda vo svojej javovej podobe, predovšetkým za vzájomne zosúvzťažený súhrn špecifických duchovno-ideologických produktov, v ktorých sú za pomoci znakov objektivizované významy vyjadrujúce ideologické záujmy sociálnych skupín a tried tej-ktorej spoločnosti. Pojmy spoločenské vedomie, ideológia, znak a význam v tomto pohľade navzájom úzko súvisia a odhalenie ich väzby je podľa našej mienky veľmi plodným a progresívnym prístupom. Obohacuje filozofiu vedomia o nové dimenzie vyplývajúce z fungovania znakovovo-významových štruktúr v oblasti vedomia spoločnosti¹, o poznatky, ktoré vnáša do problematiky semiotika ako teória o funkciách a fungovaní znakov v spoločnosti.

Analýza vedomia v jeho konkrétnom ideologickom prostredí nie je ľahkým vedeckým problémom. Vyžaduje rozpracovanie adekvátneho, v mnohom netradičného metodologického a pojmového aparátu. Dané me-

¹ Používame pojmy vedomie spoločnosti a spoločenské vedomie bez zvláštnej diferenciácie. Toto odlišenie, ktoré je v iných teoretických súvislostiach potrebné, nemá z hľadiska účelu tejto štúdie väčší zmysel.

todologické postupy pritom musia zjednocovať a byť fundamentom nie len pre semiotiku, ale aj filozofiu vedomia. Ich prepojenie musí byť obojstranne obohacujúce a teoreticky výhodné. Semiotika môže z tohto prepojenia na jednej strane vyfažiť upevnenie svojich filozoficko-metodologických základov, ktoré sa ukazujú, ak nie rozkolísané, tak aspoň filozoficky nejednoznačné. Na druhej strane teória vedomia môže sproblematizovať svoje v prevažnej miere neodôvodnené abstrahovanie od roviny konkrétnej prezentácie vedomia v znakoch, z ktorej v lepšom prípade nevyvodzuje zásadnejšie závery.

Ukazuje sa, že najvhodnejšou pôdou pre vzájomné obohacovanie obidvoch prístupov je analýza ideologického života spoločnosti, skúmanie ideológie v bezprostrednom súvise s fungovaním znakovovo-významových štruktúr. Od prijatia tézy o prepojení ideologického procesu a znakovovo-významového procesu, ktorú ako prvý vo svojich prácach vyzdvihol marxistický teoretik M. M. Bachtin (predovšetkým v práci *Marxizmus a filozofia jazyka*), zrejme vôbec v podstatnej miere závisí určenie vzťahu semiotiky k teórii vedomia na pôde marxizmu. Jej metodologickú funkčnosť, bohatu vyznačenú už samotným Bachtinom, sa pokúsime v našom príspevku ďalej rozvinúť.

Z prepojenosti problematiky ideológie a znakovovo-významových štruktúr vyplýva, že za ústredný bod analýzy konkrétneho ideologického prostredia, t. j. prostredia, v ktorom spoločenské vedomie vzniká a tvaruje sa, treba pokladať práve fenomén znakovovo-významových štruktúr. Znak, význam a ideológia nie sú teda v zásade rôzne, ale jednotné javy: významy, ideológia a ich objektivizácia v znakoch sú stránky jednotného procesu tvorby ideologických významov. Akékoľvek teoretické vytrhnutie jednej zo stránok procesu umŕtvia a robí z neho nedialekticky metafyzickú záležitosť. Nie je možné rozobrať najsôr jednu stránku a potom druhú. Daný fakt nanajvýš sťaže teoretický rozbor a výklad problému, keď navyše skúmanie abstrahujúce znak od vedomia a vedomie od znaku majú svoju tradíciu. Napriek tomu treba sa pozrieť na tento proces z hľadiska jej jedného momentu, ktorý pokladáme za metodologicky určujúci. Z daných dôvodov sa nám preto zdá účelné premyslieť najsôr niektoré postuláty vyplývajúce z problematiky ideológie. Takáto analýza však nesmie mať charakter abstraktného odtrhnutia ideológie od znakových štruktúr, ale skôr včlenenia problematiky znakov a významov do skúmania ideologického života spoločnosti.

Atribút ideológie, v ktorom sa realizuje vedomie ako dynamický a aktívne pôsobiaci fenomén, je podľa našej mienky prítomný vo všetkých spoločenských činnostiah, predpokladoch a produktoch činnosti: hranice sociálneho prostredia spoločnosti sú zároveň aj hranicami jeho ideologického prostredia. Ideológiu nemožno vyčleniť žiadnu zvláštnu sféru v živote spoločnosti, ideologické pôsobenie vzniklo so vznikom samotného ľudského vedomia ako mechanizmus sociálnej koordinácie materiálnej činnosti spoločenských individuí a v tomto zmysle je od

materiálnej činnosti neoddeliteľné. Sú v jednote, hoci v konečnom dôsledku ideologickej proces závisí od materiálneho procesu, pretože jeho zmyslom je utváranie sociálnej formy, v ktorej sa individuálne spoločne zmocňujú prírody a tak uspokojujú svoje materiálne potreby. Ideológiu preto v zásade nemožno redukovať len na politickú ideológiu, nemôžeme ju rámcovať výlučne politickou činnosťou, hoci politická ideológia sa svojim vznikom stáva jej centrálnou zložkou.

Prirodzene, keď tvrdíme, že ľudské vedomie vzniká a prakticky sa realizuje jedine vo vzájomnej ideologickej interakcii, bez ktorej nie je možné pretváranie spoločenskej skutočnosti, ani ľudská skutočnosť sama, nechceme tým tvrdiť, že fenomén ideologickej je prítomný vo všetkom ľudskom v rovnakej nivelizovanej mieri. Naopak, jednotlivé produkty a činnosti sú ideologickej rôzne. Výrazný rozdiel je napríklad medzi možnosťami materializovať ideologickej význam v architektúre a v slovách. Z idealistickej pozície na túto dôležitú okolnosť upozornil už Hegel vo svojej *Estetike*, ktorý práve rozdielnosť materializácie duchovného obsahu v jednotlivých druhoch umenia povýšil za základ vybudovania estetického systému.²

Nakoľko živlom ideologickej je ideologická interakcia (ideologický dialóg, vzájomný ideologický vplyv) prebiehajúca v styku medzi individuami, je nutné pochopiť problematiku ideologickej v jeho reálnej protirečivej podobe, pochopiť ho ako proces, v ktorom sa proti sebe stavajú a vzťahujú rôzne ideologicke záujmy. Sám pojem ideologickej záujem treba chápať ako podmienku a súčasť protirečívho pohybu ideologickej ovplyvňovania individuál navzájom, t. j. keďže ideologický

² Nechávame stranou hlbšie skúmanie, či prírodné predmety, ktoré si človek osvojil, výrobné nástroje a spotrebne predmety (t. j. materiálne objekty zúčastňujúce sa reprodukcie života spoločenských individuá) majú ideologický význam. M. M. Bakhtin, iniciátor vedy o ideológiach, sa vo svojich hlavných dielach venovaných danému problému (*Formálna metóda v literárnej vede*, *Marxizmus a filozofia jazyka*) nazdáva, že nemajú. Jeho skoršia rozsiahlejšia štúdia *Slovo v živote a slovo v poézii* (1, s. 225–258) ale naznačuje tiež logiku opačného stanoviska: za metodologicky východzí treba pokladat problém jednoty (splývania) materiálneho a ideologickej procesu. Nám je teoreticky bližší práve tento druhý, menej rozpracovaný postoj. Ak totiž nevychádzame z jednoty materiálneho a ideologickej procesu, ale postulujeme ako začiatok protikladné postavenie materiálnych objektov a ideologiccko-znakového procesu, redukujeme samotný materiálny proces na jeho účel, na produkciu materiálnych objektov, čo Bakhtin vo svojich hlavných dielach nepochybne robí. Jedine vďaka danej redukcii vie ostro a jednoznačne vyčleniť z celostného životného procesu jeho ideologickú zložku, čím nesporne získava daný postup zároveň svoju teoretickú údernosť a mysliteľskú jednoznačnosť. Nastolený problém však dôsledne nerieši. Ľudská spoločnosť sa danou predstavou rozpadáva na dualitu vylučujúcich sa ideologickej a neideologickej vecí. Ideologicke preto podľa nášho názoru treba chápať ako prvok všetkých sfér života spoločnosti: vo sfére materiálneho života spoločnosti nie je ideologicke jeho absolútym protikladom, ideologicke v našom chápnaní fenoménu ideológie je tvarom, sociálno-ideologickej formou materiálneho života. Nejde tu teda o protiklad materiálneho a ideálneho tak, ako ho rieši dialektický materializmus.

záujem je stránkou sociálneho protirečenia, uznať fakt existencie iného a iných ideologických záujmov ako podstatného momentu vo vnútri daného ideologického záujmu. Ideologický záujem sám osebe a bez vzťahu k iným záujmom, je záujem odcudzený svojej spoločenskej podstate, je neživý, nepôsobiaci, je dôsledkom ustrnutia sociálneho pohybu.

Protirečivosť ideologických záujmov sa v plnej miere prejavuje aj na úrovni ich vyjadrenia v znakovom materiáli. Akákoľvek znakovovo-významová štruktúra (ideologická výpoved) jestvuje tiež len vo vzťahu k iným znakovovo-významovým štruktúram (ideologickým výpovediam). Znak jestvuje vždy len vo vzťahu k ostatným znakom: osamotená vec (a taká v rámci ľudskej činnosti nie je) nemôže mať význam, nemôže byť preto ani znakom. Znak je vždy súčasťou znakovej štruktúry, cez ktorú znak získava status konkrétnej, diferencovanej a relatívne samostatnej entity.

Každá ideologická výpoved (znakovovo-významová štruktúra) sa realizuje a pôsobí len v styku medzi individuami, mimo styku je ideologická výpoved bez vzťahu k iným výpovediam a v konečnom dôsledku nie je nositeľom významu. Styk medzi individuami má teda vo sfére ideologickej života spoločnosti charakter dialógu ideologických výpovedí (znakovovo-významových štruktúr). Medziindividuálny styk je tým procesom, prostredníctvom ktorého sa znakové štruktúry vnárajú do ideologického prostredia a je im v ňom prisudzovaný význam. Zároveň však sú znakovovo-významové štruktúry tým fenoménom, ktoré dávajú styku individu bezprostredne zmyslovú formu. Pojem styku je v tomto pohľade pojmom, ktorý sa nachádza v jadre nielen ideologickej problematiky, ale aj fungovania znakových štruktúr, v dôsledku čoho má pre obidve oblasti veľký metodologický význam.

Sociálny účel znakových štruktúr³ niesť ideologický význam je ra-

³ Pojem znakovej štruktúry, keďže nám ide o filozoficko-metodologickú analýzu, používame v najväčšej miere znakovú štruktúru v období. Spojením znakovovo-významová štruktúra poukazujeme na fakt, že znaková štruktúra je bezprostredne súčasťou ideologického prostredia, v ktorom sa realizuje ako materializácia ideologickej významu. Samotné znakové štruktúry možno podľa príznaku produkt-proces deliť na texty a znakové sekvencie. Znaková štruktúra je textom vtedy, keď ide o relativne stály ideologický produkt, ktorý možno zmyslovo vnímať (báseň, grafický list, baroková fasáda atď.). Znaková sekvencia je naopak taká znaková štruktúra, v ktorej znaky nejestvujú vedľa seba, ale kde časová následnosť je nedimisibilná: ide o také sociálne činnosti, ktorých forma má znakový charakter (spôsob stolovania, etiketa, ceremoniál atď.). Hlbší rozbor by však podľa nás ukázal, že dané rozdelenie je nanajvýš relativné: text sa vždy realizuje v ideologickom procese a je súčasťou tohto procesu, znaková sekvencia zasa prebieha v istej forme, ktorá je ideologickým produkтом. Produkt a proces, text a znaková sekvencia sa v ideologickom živote prelínajú, vymieňajú si miesta a navzájom sa predpokladajú.

Poznámku, hoci má obsiahlejší charakter, dávame pod čiaru z toho dôvodu, že aj keď je v semiotických súvislostiach tematicky závažná, nestane sa pre nás predmetom zvláštnych úvah.

cionálne vysvetliteľný len v tom prípade, keď chápeme znakové štruktúry v súvislosti so sociálnym stykom individuá ako ich nevyhnutný moment, ako špecifickú ideologickú stránku procesu styku. Závažné dôsledky má to, keď sa znakom odoberie živná pôda ľudského styku, v ktorej vznikli a neustále sa reprodukujú. Ak by platilo, že znaková štruktúra jestuje a je pochopiteľná mimo sociálneho styku individuá, znamenalo by to, keďže nejestvujú nesociálne styky spoločenských individuá, po prvej, že znakové štruktúry ako jediný prostriedok objektivácie vedomia nie sú ľudským výtvorom, lebo existujú a vznikajú mimo ľudskú skutočnosť, po druhé, že znaková štruktúra nemá status sociálnej, vo vzájomnom styku individuá sa reprodukujúcej reality.

Zásadné je aj opačné tvrdenie: nevyhnutnosť pochopie sociálne styky, rôzlosť druhov, foriem a sfér stykov vo vzťahu k pojmu znaková štruktúra. Ak by sociálny styk nemal znakovovo-významovú stránku, dôsledkom by boli tieto závery: a) styk nie je sociálny, pretože nemá ideologickej tvar fixovaný znakovou štruktúrou, b) nejde o styk ľudských individuá, pretože ľudská činnosť predpokladá, obsahuje a tvorí znakovovo-významové štruktúry, c) nejde o sociálny styk, t. j. o určitú formu stykov, pretože neexistuje znakovovo-významový celok štruktúr, ideologickej kontext⁴, v ktorom je táto forma zmyslovo vnímateľná a fixovaná.

Odhrdzanie procesu styku individuá, procesu, v ktorom sa prakticky reprodukuje a pretvára materiálna a sociálna skutočnosť, od znakových štruktúr ako fixovateľov vedomia, využívajú idealistické filozofické koncepcie, ktoré nadradzujú ideálno nad materiálno, ale i vulgárnomatieralistické koncepcie v odmietaní chápania vedomia ako vnútorného momentu materiálnej praxe, a taktiež pozitivistické koncepcie znaku, ktoré analyzujú znakové štruktúry ako mŕtve abstrakcie, odhliadajúc od ich ideologickej formatívnej funkcie v spoločnosti. Spoločenské vedomie a spoločenské bytie ostávajú v daných prístupoch chápané nedialekticky, neriešia otázku jednoty a rozdielnosti spoločenského vedomia a materiálneho života spoločnosti a v dôsledku toho aj diferencovanú jednotu znakovovo-významových štruktúr a sociálnych stykov individuá. Metafyzická hypostáza vedomia mimo reálnu sociálnu prax je vôbec možná len za istých spoločensko-ekonomických súvislostí. Problémom preto nie je ani tak pochopie jednotu vedomia a praxe, vedomia a materiálneho života spoločnosti, pretože tá je na jednej strane predpokladom ľudského života a na druhej strane je zmyslovo vnímateľná. Problém spočíva predovšetkým v odhalení a teoretickom zdôvodnení tých sociálnych podmienok, v ktorých sa vedomie oddeluje (ako pozitívny moment samotnej praxe) a odcudzuje (ako negatívne vytlačenie istých ideologickej záujmov z praxe) materiálnemu životu spoločnosti.

Ako vidno, problematika sociálnych stykov, ich obsahu a foriem

⁴ Otázkou ideologickej kontextu sa budeme zaoberať v súvislosti s objasnením pojmov obsah a význam znakovej štruktúry neskôr.

(ideologické bohatstvo, ktoré prezentujú), druhová rôznorodosť a jednota (reč, gestikulácia, mimika atď. ako fenomény, v ktorých sa styk realizuje), ako aj ich začlenenie do zvláštnych sfér života spoločnosti (špecifíkum foriem stykov v materiálnom, sociálnom, politickom a duchovnom živote spoločnosti) je obzvlášť dôležitá na vypracovanie významových analýz znakových štruktúr ako prostriedku uchopenia obsahu konkrétnych podôb vedomia. Táto dôležitosť vyplýva zo samotného prístupu k analýze znakových štruktúr: významová analýza znakových štruktúr je pre nás vždy aj analýzou sociálnej formy stykov individuú. Preto z dôvodu hlbšieho objasnenia znakovnej problematiky sa treba zastaviť pri analýze procesu styku individuú.

Konkrétneté individuum, ktoré je v styku s iným spoločenským individuom v istej sociálne určenej forme, presadzuje v tejto forme svoje ideologické záujmy (a tým sprostredkovane aj materiálne záujmy, pretože tie sú základom ideologických), svoje potreby, svoj pohľad na svet, vyplývajúci z jeho postavenia ako člena istej sociálnej skupiny. Každý ľudský styk je preto protikladným postavením aspoň dvoch individuú, je protikladom rôznych sociálnych subjektov, je protirečením vzájomne iných záujmov a samostatný styk je praktický spôsob ich zjednotenia, je dialektickou jednotou rozdielneho. Rozdielnosť (v jednote) nie je daná tým, že ide o dve telesne rozličné individuá (to je čisto fyzická stránka, na ktorú nemožno ľudský styk redukovať), rozdiel je sociálny: nict spoločnosti (sociálnej skupiny), ktorá by obsahovala dve sociálne totožné individuá, ich styk je vždy jednotou sociálnej rozdielnosti. Akékoľvek dve individuá sa v spoločnosti líšia svojou sociálnou špecifikou, hoci (a to je iná, historicko-sociologická stránka problému) nie každý typ spoločnosti poskytuje sociálnej individuálnosti človeka primárny význam.

V rôznosti, ktorá sa realizuje prostredníctvom styku, je súčasne obsiahnutá jednota. Dve rôzne individuá majú vždy spoločné niektoré sociálne spoločenstvo: najväseobecnejším rámcom tejto jednoty je ľudstvo, ľudské spoločenstvo. Obyčajne však dve individuá, ktoré sú v styku, nachádzajú aj špecifickejšie spoločné záujmy ako tie, ktoré vyplývajú z ich príslušnosti k ľudskému rodu, nehovoriac o tom, že nie vo všetkých historických obdobiach je jednota ľudstva aktuálne ideologicke uvedomovaná. Táto jednota ako skutočne prakticky realizovaná je skôr výsledkom dlhodobého kultúrneho vývoja ľudstva a súvisí s vysokým rozvinutím samého styku, s bohatstvom styku medzi jednotlivými spoločenstvami.

Elementárny spôsob styku, t. j. styk dvoch ľudí, nakoľko ide vždy o protirečivú jednotu rozdielneho⁵, nie je realizáciou vzťahu medzi dvo-

⁵ Nepoznáme filozofickú prácu, v ktorej by sa styk dvoch individuú dôsledne chápal z hľadiska teoretického zámeru ako protirečenie. Z toho dôvodu podľa našej mienky ostáva v literatúre hlbšie neobjasnený sociálny dôvod styku. A z toho istého

mi, akoby sa na prvý pohľad zdalo, ale troma komponentmi. V každom spoločenskom styku totiž môžeme minimálne rozlíšiť dva špecifické záujmy a jeden spoločný záujem, ktoré v dialektickej súvislosti utvárajú zvláštnosť daného styku. *Dve* individuá, práve tým, že sú v styku, utvárajú *tri* záujmy navzájom neredukovateľné, a teda sú v styku s *tromi* navzájom prepojenými, ale diferencovanými sociálnymi subjektmi: jeden sociálny subjekt je reprezentáciou spoločného záujmu, dva sú reprezentáciou ich záujmov ako individuá. Konštatácia troch sociálnych subjektov v styku je nevyhnutná, pretože na základe dvoch sociálnych subjektov nemôže styk vzniknúť, nakoľko nejestvuje stanovisko, na ktorom by sa zjednotili. Styk dvoch subjektov je preto filozoficky nezdôvodnená, mechanická koncepcia (ňou sú poznačené v podstate všetky rozborystky styku vypracované v súvislosti s kategóriu činnosti). Naznačená prítomnosť „troch v dvoch“ nie je podľa našej mienky filozofickou sofistikou, ako by sa mohlo zdáť, ale dôležitou stránkou, neoddeliteľným atribútom ľudskej skutočnosti. Je dôvodom akéhokoľvek sociálneho vzťahu, zdrojom spoločenského pohybu a racionálnym základom vysvetlenia dialektiky protirečivých kategórií vo filozofii a v ostatných spoločenských vedách. Myslíme si, že preto je styk aj kategóriu nevyhnutnou pre rozpracovanie systému kategórií historického materializmu a materialistickej dialektiky.

Spoločnosť, teda ani spoločenský styk, nemôže vzniknúť bez „trojnosti“ záujmov, pretože práve daný tretí (spoločný záujem) ukazuje na sociálnu rozdielnosť a jednotu medzi individuami: bez neho by individuá sociálne splynuli a bolo by ich možné skúmať len z hľadiska prírodných zákonov. Zaujímavé je, že vzťah dvojky a trojky je silne obsiahnutý už v mýtoch a rozprávkach. Dvojka sa v nich spája s rovnakými a podobnými fenoménmi, trojka s rozličným. (Pozri 10, s. 462)

Po načtrnutí základnej otázky, s ktorou sa vypracovanie teórie styku spája, vráťme sa k podrobnejšiemu spracovaniu problematiky znakovovo-významových štruktúr. Lepšie povedané, pozrime sa na celkový proces vzťahovania ideológie, znakov a významov z pohľadu rozboru znakovovo-významových štruktúr, ktoré, ako sme už uviedli, utvárajú sociálnu formu styku, materializujú sociálne rôzne, ale aj jednotné spoločenské záujmy a formujú tým ideologické prostredie, v ktorom znakové štruktúry získavajú význam. Pole, na ktorom prebieha boj o to, koho záujem poskytne konečnú podobu styku, koho záujem v styku ovládne jeho formu, je poľom vzájomného ideologického zosúvzažnenia znakových štruktúr, je bojom o kontext. Forma konkrétneho styku je teda vlastne kontextovou výslednicou rôznych a rôznorodých znakových štruktúr. Ich zložitá jednota sociálne organizuje styky, robí z nich styky na seba navzájom naväzujúce v istej podobe sociokulturného organizmu.

Znakovej štruktúre v danom ideologickom kontexte prináleží špe-

---

dôvodu je kategória styku pre historický materializmus (ale i sociológiu) kategóriou, ktorej metodologická funkčnosť ostáva v mnohom nevyužitá a nepochopená.

cifický význam daný pozíciou, ktorú má znaková štruktúra v kontexte. Kontext ako proces, v ktorom jednotlivá znaková štruktúra protirečivo naväzuje na inú znakovú štruktúru, je významotvorný proces. V tomto zmysle tvrdenie, že každá znaková štruktúra má význam (je znakovovo-významovou štruktúrou), znamená zároveň, že každá znaková štruktúra je naviazaním na inú znakovú štruktúru, pretože význam je charakteristikou tejto náväznosti a zároveň charakteristikou pozície, z ktorej sa táto náväznosť deje: význam je vzťahom, ktorý túto napäťosť, rôznosť a jednotu realizuje, je napäťim, rôznosťou i zjednotením realizovaným v tomto vzťahu.⁶

Znakovej štruktúre ako predmetu ideologického boja, t. j. boja o to, aký význam bude niesť, je za istých historických súvislostí daná miera, významové rozpätie, v ktorom boj prebieha. Mimo toho rozpätia má znaková štruktúra stále (akoby mimoideologicke) „významy“, dané práve relatívnej stálosťou historickej, sociálnej a ideologickej situácie. Stály „význam“ je taký, ktorý má znaková štruktúra v rôznych ideologickej kontextoch za danej historickej situácie rovnaký. Je akýmsi všeobecným a abstraktným „významom“ znakovej štruktúry, ktorá kontext predpokladá. Stály „význam“ znamená opakujúce sa vo význame znakovej štruktúry v rôznych kontextoch za danej historickej situácie. A nakoľko je tento stály „význam“ realizovaný znakovou štruktúrou mimo ideologickej boja, ktorý prebieha v danej situácii, nie je ani v pravom slova zmysle významom, lebo nie je aktuálnou realizáciou vzťahu medzi ľudmi (preto sme aj používali úvodzovky), je skôr tým, čo na rozdiel od významu nazývame obsahom.

Obsah znakovej štruktúry, tak ako ho chápeme, je z hľadiska ideologickej dialógu „umfíteným významom“, je „významovou skamenelinou“. Je niečim stálym, na čom sa ľudia dohodnú z pohľadu svojich záujmov v rovnejkej historickej situácii, je výsledkom ich spoločného záujmu v ideologickej boji. Hranica medzi obsahom a významom nie je absolútна, je daná relatívnosťou historickej obdobia: to, čo je v istých súvislostiach obsahovo stále, môže v zmenených prejst na úroveň opäťovanej ideologickej interpretácie, môže sa stať súčasťou boja o významové začlenenie znakovej štruktúry do ideologickej kontextu. Proces môže byť prirodzený aj opačný: význam, ktorý je súčasťou vzájomného ideologickej pôsobenia, môže z rôznych príčin nadobudnúť charakter stálosti a prejsť do základu, na ktorom sa ideologický boj deje, stať sa

⁶ Otázka zaradenia termínu význam do semiotiky nie je prijímaná jednoznačne. Jeden zo zakladateľov semiotiky Ch. Morris poukazujúc na jeho viacnačnosť nezahrnul ho dokonca medzi základné termíny semiotiky (pozri 9, s. 95). Nakoľko nám ale nejde o špeciálny semiotický popis znakového procesu, ale o všeobecnejšiu filozofickú analýzu využívajúcu niektoré poznatky semiotiky, zdá sa nám používanie termínu význam funkčné. Pojem významu práve tým, že ho možno vzťahovať na rôzne fázy materializácie vedomia, má filozofický status a treba ho začleniť do teórie spoločenského vedomia.

obsahom znakovej štruktúry, predpokladom a opakujúcim sa indiferentným dôsledkom tohto boja. Zmeny vo vzťahu medzi obsahom a významom znakovej štruktúry sú späť so zmenou charakteru ideologickeho boja (jeho genézy), ktorá je obyčajne dôsledkom zmeny sociálnej situácie.

Ideologicke pôsobenie, ktorého sociálne normálna podoba je ideologickým dialógom, je snahou o formovanie spoločenskej skutočnosti podľa istej ideologickej koncepcie sveta vyjadrujúcej záujmy subjektu ideologickeho pôsobenia. Daná ideologická koncepcia sveta môže byť subjektom uvedomovaná alebo neuvedomovaná, môže mať živelný alebo plánovitý charakter. Obyčajne je ale jednotou obidvoch stránok: plánovitosť obsahuje moment živelnosti a živelnosť moment plánovito uvedomelého.

Ideologická koncepcia sveta, presadzujúca sa ako proces zmeny skutočnosti, formuje svet do určitého tvaru. Tvar sveta je výsledkom presadzovania ideologickej koncepcie v realite, je ideologicou formou reality: sociálna realita je vždy reprodukovaná v istej významovej podobe, v istom významovo-ideologicom systéme tvoriacom jej ideologický tvar. Ideologická koncepcia sveta je preto vždy snahou o zmenu sveta, zmenu, ktorá sa realizuje cez premenu ideologickeho tvaru danej sociálnej reality.

Ideologický tvar sveta⁷, na rozdiel od ideologickej koncepcie, nie je niečim možným, ale skutočným a pôsobiacim. Ideologický tvar sveta je významovým systémom materializovaným v podobe znakových štruktur v každom kontexte, na ktorom sa ako tvorca účastní sociálny subjekt, ktorého záujmy ideologický tvar sveta zrealizoval. Je významovou stránkou formy stykov, na ktorých sú individuá prináležiace k danému sociálnemu subjektu účastné, je vzťahom týchto individuí k okoliu, v ktorom žijú a súčasne ideologicou formou tohto okolia reprodukovanou ich sociálnou praxou. Ideologický tvar sveta je takto obsahovo zrovnatelný s tým, čo majú na mysli Marx a Engles v *Nemeckej ideológii*, keď určujú spoločenské vedomie prostredníctvom vzťahu k okoliu. Významový aspekt spoločenského vedomia, ak nemá charakter ideologickej koncepcie, ale vedomia uskutočneného a sociálne pôsobiaceho, možno chápať ako ideologický tvar sveta. Materiálna jednota ideologickeho tvaru sveta a okolia, na ktoré sa vzťahuje, je reálnym svetom života spoločenských individuí.

Kedže je ideologický tvar sveta niečim zrealizovaným a realizujúcim, javí sa tiež ako norma, ktorú treba dodržiavať a ktorá bezprostredne

⁷ Pojem ideologický tvar sveta, ktorý tu zavádzame, je obsahovo blízky pojmu model sveta, ktorý používajú vo svojich rozboroch sovietski semiotici tzv. Tartuskej školy. Pojem model sveta má ale iný metodologický podtón, ktorý vyrastá zo snahy sovietskych semiotikov aplikovať niektoré pojmy kybernetiky a teórie komunikácie na kultúru. Náš pojem naznačuje súvislosť s problémom ideologickeho života spoločnosti, je teda viac filozofický.

„vyrastá“ z daného sociokultúrneho organizmu. Prirodzene, je normou iba pre ideologický subjekt, ktorého záujmy ovládli ideologický tvar sveta. Iný sociálny subjekt presadzuje v spoločenskej realite iné normy, zodpovedajúce inému a inak významovo tvarovanému svetu. Ideologický tvar sveta môžeme preto zároveň chápať ako mieru v procese hodnotenia, je predpokladom, prostriedkom, ale i výsledkom, pomocou ktorého ideologický subjekt chápe niečo ako hodnotné a iné ako nehodnotné.

Pojmy ideologická koncepcia sveta⁸ a ideologický tvar sveta umožňujú chápať po novom niektoré procesy tradične spájané s teóriou spoločenského vedomia a svetonázoru. Nazdávame sa, že dané pojmy dynamizujú tradičnú oblasť svetonázoru a spoločenského vedomia a v spojitosti s otázkami znakovej štruktúry a kontextu aj konkretizujú, otvárajúc pritom možnosti analýzy sociálnych foriem, cez ktoré si ľudia uvedomujú, ideologicky privlastňujú a materiálne stvárujú svoje okolie. Filozoficko-metodologický rozbor semiotickej analýzy znakových štruktur, vypracovanie aspoň základných pojmov, ktorými možno tento proces zachytíť, má primárny význam pre skúmanie spoločenského vedomia v jeho konkrétnych, skutočne pôsobiacich podobách.

Náš doterajší výklad, v ktorom sme sa pokúsili dať do súvisu pojmy znaková štruktúra, význam a obsah, kontext, ideologická koncepcia sveta, ideologický tvar sveta, styk a formy styku nás vedú k záveru, že základom a východiskom semiotickej analýzy pôsobiacich podôb spoločenského vedomia musí byť teória styku. Niektoré jej idey, ktoré sme doposiaľ nevyužili, obsahuje Marxova a Engelsova práca *Nemecká ideológia*. Hlavný podnet tejto práce, ak ju pochopíme v súvislosti s celým dedičstvom klasikov, spočíva v určení pojmu forma styku ako vonkajšej formy výrobných súčiastí, teda ako takej formy, ktorá jednoznačne nezodpovedá úrovni rozvoja výrobných súčiastí. Z tejto nejednoznačnosti vyplýva, že tým istým výrobným vzťahom zodpovedajú rôzne formy stykov, pričom výrobné vzťahy bezprostredne existujú iba v stykoch medzi individuami.⁹ Za významný dôsledok takto koncipovanej teórie styku pokladáme reálne východisko k analýze záujmov sociálnych skupín a tried, ktoré sa v styku presadzujú, záujmov vyplývajúcich z postavenia v rámci sociálnej štruktúry danej spoločnosti, reprodukujúceho sa v

⁸ Súčasťou každej ideologickej koncepcie sveta je obraz sveta, t. j. odraz ideologickeho tvaru sveta z pozície reflektujúceho subjektu. Premena ideologickejho tvaru sveta predpokladá jeho poznanie, subjektívnu reflexiu v istom obraze. Obraz sveta a ideologiccká koncepcia sveta sú niekedy od seba fažko, odčleniteľne: obraz sveta sa bezprostredne tvorí ako vnútorný moment ideologickej koncepcie sveta. Napriek tomu však nie sú totožné: rozvinutou podobou obrazu sveta je vedecký obraz sveta, ktorého objektivnosť spočíva práve v relatívnom vyčlenení vedy z ideologickeho pôsobenia sociálnych subjektov.

⁹ Podrobnejšie k otázke súvislosti formy styku, výrobných vzťahov a výrobných súčiastí pozri v [4].

rámci konkrétneho organizačného a inštitucionálneho zabezpečenia jeho fungovania.

Uvedené zdôvodnenie styku klasikmi je dôležité z toho hľadiska, že v našich teoretických súvislostiach poukazuje na predpoklady samotnej významovej analýzy znakových štruktúr. Len ak sú vymedzené na vzájom proti seba pôsobiace záujmy, ich hlbkové zdôvodnenie existujúcimi výrobnými vzťahmi a z nich vyplývajúcou sociálnou štruktúrou prejavujúcou sa vo formách styku, len vtedy možno pristúpiť k samotnej semiotickej analýze znakovej štruktúry. Pojem výrobné vzťahy je preto podľa našej mienky bázovým pre chápanie semiotickej analýzy.¹⁰ Výrobné vzťahy sú základným, objektívnym, ale nie jediným a dostatočným kritériom pre významovú analýzu znakových štruktúr. Znakovej štruktúre prináleží ideologickej význam v danom kontexte len v pohľade sociálnych skupín, ktoré v ňom materializovali svoj záujem alebo proti ktorým je daný záujem namierený.¹¹

Významová analýza znakových štruktúr musí teda rešpektovať samotnú procesuálnosť styku, t. j. naväzovanie a striedanie činných individuov v styku, procesuálnosť, ktorá tvaruje styk do istej formy. Práve takéto naväzovanie a protipostavenie kodifikuje špecifický záujem, ktorý sociálnu skupinu odlišuje od inej, a tým jej priznáva status jedinečného ideologickeho subjektu. Zároveň je takto daná aj možnosť rozlíšiť v znakovej štruktúre tzv. významové jednotky, možnosť segmentovať znakovú štruktúru na elementy, ktoré sú rovnorodé z hľadiska semiotiky. Ak rozumieme pod významovou jednotkou znakovej štruktúry takú jej kvalitatívne rovnorodú súčasť, ktorej význam (na rozdiel od komplexného významu tu ide o čiastkový význam) je už nositeľom záujmu ideologickeho subjektu alebo subjektu ideologickej protikladného, tak práve zmena ideologickejho subjektu je príznak, podľa ktorého možno znakovú štruktúru v danom ideologickom kontexte segmentovať na jednotky a v ďalšom skúmať špecifikum organizácie významových jednotiek do celku štruktúry, skúmať jedinečné, zvláštne a všeobecné aspekty jej výstavby.¹²

¹⁰ Pojem výrobných vzťahov je v súčasnej politickej ekonómii socializmu veľmi diskutovaným a v jeho chápani prichádza k zásadným zmenám (pozri 7 a 9). V súvislosti s rozpracovaním teórie hospodárskeho mechanizmu sa ukazuje, že výrobné vzťahy nemožno redukovať na vlastnícke vzťahy tried. Túto poznámku robíme predovšetkým z dôvodu, aby nenastal dojem, že význam znakovej štruktúry možno vyvodiť bezprostredne z triednej štruktúry spoločnosti daného sociokultúrneho organizmu.

¹¹ V tejto súvislosti musíme tiež upozorniť, že možnosťou každej znakovej štruktúry je nielen vyjadriť dané výrobné vzťahy a z nich plynúce záujmy, ale ich v danom ideologickom tvare sveta aj významovo zakryť. Jedným z cieľov vedeckého obrazu sveta je takéto zakrytie pojmovho reflektovať.

¹² Uvedené segmentačné pravidlo ako prvý sformuloval M. M. Bachtin [3, s. 254]. Ako metodologickú požiadavku orientuje významovú analýzu na prepojenosť záujmov a znakových štruktúr. Na druhej strane však nie je zmena ideologickejho subjektu vo všetkých znakových štruktúrach explicitne vyjadrená (tak ako je napr. v rečovom styku, kde striedanie hovoriacich vyjadrujúce vzájomné ideologicke reak-

onisi Výskum ideologických foriem organizácie znakových štruktúr (na jej rôznych úrovniach) je závažným problémom, ktorého sa musia vo svojom predmete podľa našej mienky, zmocniť všetky spoločenské vedy. Ide totiž o formy, v ktorých človek vyjadruje svoj život, svoju pozíciu v spoločnosti. Ideologický boj, t. j. boj o to, aké idey riadia spoločnosť a boj o to, aké záujmy tieto idey vyjadrujú, je rámcovaný v rôznych sférach života spoločnosti práve danými formami organizácie a výstavby znakových štruktúr. Ideologický boj je v zásade dialogický boj o obsah, formu a význam znakových štruktúr v styku sa presadzovaného objektivizovaného vedomia. Je bojom o konkrétnu podobu spoločenského vedomia v jej rozličných formách, úrovniach, druhoch, sférach, typoch, stánoch a iných gnozeologickej, sociologickej či konkrétno-historických aspektoch. V teoretickom postihnutí tohto boja väzí aj hlavný význam semiotiky pre teóriu spoločenského vedomia. Niektoré z najzávažnejších problémov ich prepojenia sme sa pokúsili naznačiť.

LITERATÚRA

1. BACHTIN, M. M.: Formální metoda v literární věde. Praha 1980.
2. BACHTIN, M. M. — VOLOŠINOV, V. N.: Marxizmus, freudizmus, filozofia jazyka, Bratislava 1986.
3. BACHTIN, M. M.: Estetika slovesnogo tvorčestva. Moskva 1979.
4. DROZDA, V.: Dialektika výrobných sôl a výrobných vzťahov a jej vzťah k formovaniu kategórie „kultúra“. In: Filozofia 6, Bratislava 1985.
5. GUREVIČ, A. J.: Kategorie středověké kultury. Praha 1978.
6. JAKUBINSKIJ, L. P.: O dialogičeskoj reči. In: Jazyk a jego funkcionirovaniye. Moskva 1986.
7. MOKROV, G. G.: Dialektika poznania ekonomických javov. Bratislava 1987.
8. MORRIS, Ch. W.: Základy teorie znaků. Lingvistické čítanky I. Semiotika. Sv. 2. Praha 1970.
9. MORRIS, Ch. W.: Signs. Language and Behavior. In: Writings on the General Theory of Signs. The Hague-Paris 1971.
10. PORŠNEV, B. F.: O začiatkoch ľudských dejín. Bratislava 1979.
11. PŘIVARA, J.: Prestavba hospodárskeho mechanizmu. Teoretické otázky. Bratislava 1987.
12. ZOLKIEWSKI, S.: Semiotika a kultúra. Bratislava 1969.

---

cie člení rozhovor na významové jednotky), t. j. nie pri všetkých znakových štruktúrach má dané pravidlo absolútny a jednoznačný charakter. Implicitné obsiahnutie zmeny ideologických subjektov v znakovnej štruktúre sa však vždy odrazí v organizácii významových jednotiek, je teda tiež empiricky zistiteľné a zdôvodniteľné.

МЕСТО СЕМИОТИКИ В АНАЛИЗЕ КОНКРЕТНЫХ ФОРМ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Владимир Д р о з д а

Автор в статье стремится обозначить методологические и философско-теоретические контуры связи теории сознания и семиотики. Данная проблема трансформирована в рамки исследования отношения между понятиями идеологии (идеологическая жизнь общества) и знаково-смысловой структуры. Основой и исходным пунктом рефлексии их отношения считается теория общения. Подчеркивается, что лишь в ходе взаимного общения между индивидами возникают и реализуются знаково-смысловые структуры и само идеологическое действие. В статье общение считается противоречивым феноменом, в процессе которого индивиды не только практически объединяются, но одновременно и дифференцируются. Противоречивость общения на уровне идеологической жизни охватывается понятиями „идеологическая форма мира“ и „идеологическая концепция мира“, на семиотическом уровне — терминами „содержание знака“ и „значение знака“. Смыслом введения данных понятий, как и всей концепции, является подготовка теоретического инструмента для исследований реального функционирования общественного сознания в его конкретных явовых формах.

DIE STELLUNG DER SEMIOTIK IN DER ANALYSE KONKRETER FORMEN DES GESELLSCHAFTLICHEN SEINS

Vladimír D r o z d a

Die Studie skizziert methodologische und philosophischtheoretische Konturen der Verknüpfung von Bewusstseinstheorie und Semiotik. Das gegebene vorliegende Problem ist in den Rahmen der Untersuchung des Verhältnisses der Begriffe Ideologie und Strukturen von Zeichen und Bedeutung transponiert. Dieses Verhältnis wird auf der Basis der Theorie des Verkehrs reflektiert. Der Verkehr wird als widersprüchliches Phänomen gedeutet, in dessen Rahmen sich die Individuen nicht nur praktisch einigen, sondern gleichzeitig auch differenzieren. Die Widersprüchlichkeit des Verkehrs im Bereich des ideologischen Lebens wird durch Begriffe: ideologische Gestalt der Welt und ideologische Konzeption der Welt erfasst; im semiotischen Bereich durch die Termini: Inhalt und Bedeutung des Zeichens. Der Sinn der Einführung dieser Begriffe als auch der ganzen Konzeption liegt in der Vorbereitung eines Theorieinstrumentes für die Erforschung des realen Funktionierens des gesellschaftlichen Bewusstseins in seinen konkreten Erscheinungsformen.